

УДК 655.4/.5

В. І. Теремко

*Інститут журналістики Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

КОНТЕКСТУАЛЬНИЙ ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ НА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ВИДАВНИЧОЇ СФЕРИ

У статті розглянуто історичну зумовленість, характер соціальних трансформацій в Україні на межі XX—XXI ст., їх вплив на розвиток національної видавничої справи і новітні виклики їй.

Соціальні трансформації, видавнича галузь, автор, книга, читач, електронна книга

Жодна діяльність не може бути незалежною від впливу зовнішнього середовища, видавнича — надто контекстозалежна. Ця її особливість не всюди виявляється однаково. У країнах зі стабільною економікою, розвинутою соціальною і культурною сферами, послідовною внутрішньою політикою, міцними духовними традиціями видавнича справа більш самодостатня. Там, як правило, стійкі ціннісні основи, високий рівень соціального оптимізму, цінуються освіта, духовний розвиток, моральність, загальна культура особистості. Найпотужніші видавничі компанії також там. Принципово інші проблеми, завдання і можливості в невеликих (ідеальним за масштабом ринком вважається 200 млн потенційних споживачів) слаборозвинутих країнах. За відсутності об'єктивних передумов навіть фахово зрілі, настирливі старання не забезпечують адекватних результатів.

Своєрідна ситуація складається у трансформаційні часи, коли основним контекстотвірним чинником є реальний і символічний перехід до нових засад суспільного життя. На його осьовій лінії зосереджуються очікування, тривоги, драми та перспективи суспільства і людини, якій одночасно доводиться жити між двома нестабільними соціальними системами і в кожній з них. Зміст, спрямованість і динаміка змін зумовлюють і процеси у видавничій сфері та її майбутні характеристики. Пізнання цих процесів, сил, що їх зумовлюють, і найважливіших параметрів у перспективі допомагає зрозуміти реалії та найближчі горизонти діяльності.

Суспільні науки всі істотні, радикальні структурно-якісні зміни соціальної системи, що полягають у відмиранні чи ліквідації одних і народженні, створенні інших фундаментальних ознак, трактують як соціальні трансформації. Вони — предметне ядро транзитології, яка досліджує перехідні форми і стани, динамічні зміни, еволюційні і революційні перетворення в контексті

цивілізаційних тенденцій, виробляє бачення актуальних, можливих моделей розвитку, концепції історії, цивілізаційного буття, інноваційні проекти облаштування глобального і національного простору [1, с. 402–452]. Ураховує вона історичний і культурний час, ментальний досвід, спадщину соціальних практик, цивілізаційні, глобальні виклики та суспільні очікування. У фокусі інтересів транзитології — джерела, чинники, рушійні сили, характер, алгоритми, сценарії і результати змін. Лише перелік прізвищ учених та експертів свідчить, наскільки актуальна ця проблематика, — Т. Парсонс, В. Ростоу, Г. Алмонд, Л.-А. Пал, Е. Тоффлер, С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма, Т.-Л. Фрідман, З. Бжезінський, Дж. Сорос, Б. Гаврилишин; в Україні — Ю. Пахомов, Ю. Павленко, С. Кримський, А. Шморгун, С. Філіпенко, В. Бодров, С. Мочерний, В. Горбатенко. Довкола цих питань часто дискутує Римський клуб.

На означення трансформаційних явищ використовують поняття «трансформація», «розвиток», «процес», «перетворення», «модернізація», «реформи», «радикальні зміни», «перехідний процес», «перехідний період». Доботно аргументовану їх систематику запропонували С. Кримський та Ю. Павленко. У її центрі — поняття «розвиток», що трактується як «внутрішньо детермінований процес якісного перетворення певних об'єктів (речей, станів, подій, явищ, ідеальних цінностей тощо) аж до виходу до іншого статусу їх існування (інобуття)» [2, с. 292]. У всіх формах розвиток є якісним рухом, якісними змінами. Щоправда, рух зумовлюють і внутрішні, і зовнішні чинники, розвиток — це саморух, який може бути поступальним (прогрес), повертати до попередніх форм (регрес), спричинювати втрату деяких якостей (деградація) чи їх сукупності (занепад), навіть цілковите руйнування (катастрофа). Можливий він і як переструктурування елементів системи (морфогенез). Такий погляд розкриває складну діалектику розвитку, наявність у ньому різноякісних і різноспрямованих подій та явищ. Трактування поняття «розвиток» С. Кримським та Ю. Павленком відрізняється від того, яким донедавна послуговувалися суспільні науки — «процес руху від нижчого (простішого) до вищого (складнішого), у результаті якого відбувається зміна якості предмета, зникнення старого і виникнення нового» [3, с. 449].

Розвиток системи — це перебування її в процесі змін, перетворень, перехідному стані. Одні її елементи ще зберігають свою роль, інші — тільки зароджуються чи нарощують силу. Найхарактерніші ознаки перехідних систем — нестабільність, рух між двома станами стабільності (вихідним і результативним); неминучість протиборства рудиментарних формувань і нових тенденцій; структурні напруження; гібридні («кентавроподібні») соціальні новоутворення. Іноді перехідний процес буває надто різким, стрибкоподібним (революція). Найчастіше він нагадує спіралеподібний рух довкола наскрізних, фундаментальних ідей, цінностей, що обумовлюють реальні і майбутні процеси. Їх С. Кримський та Ю. Павленко назвали «архетипами», що формують соціальне поле трансформацій. Про подібні утворення Ф. Фукуяма розмірковував як про елементи необхідного для змін «соціального капіталу» [4, с. 339–357].

Конфронтаційне позиціонування в соціальній системі традиційних і ново-сформованих елементів позбавляє її стійкості, виводить у фазу біфуркації — перевищення «граничних величин», унаслідок чого вона «починає діяти інакше, тобто входить у новий динамічний режим». Це явище «досить адекватно характеризує контекст сучасних суспільних змін» [5, с. 47]. Нерідко біфуркація супроводжується політичними, соціально-економічними, духовними кризами, масовими протистояннями. Ейфорія, завищені очікування одним груп, розгубленість, спротив новому інших — також її характеристики.

Соціальні трансформації є породженням загальних тенденцій розвитку, викликів часу, масових очікувань. На їх характер впливають політична, економічна, культурна, духовна спадщина, бажані моделі життя і пасіонарні сили, а також соціоінженерна практика — спрямованість і послідовність трансформаційних старань. Процесуально вони означають плавний, поетапний перехід без різких розривів, екзистенційних драм, буттєвого розпачу, тупикових ситуацій. Часто це єдиний спосіб подолання суспільних суперечностей, входження в майбутнє, яке настало. Динамізм сучасного світу суттєво підвищує роль трансформаційних процесів і зусиль. Сутнісною їх ознакою є якісний (системний) перехід, а відведений для нього історичний час іменують «перехідним (трансформаційним) періодом». Для характеристики суспільства, що перебуває в цій фазі розвитку, застосовують поняття «перехідне (трансформаційне) суспільство».

Радикальність змін — принципова ознака соціальних трансформацій. Вони не перелицьовують, а переформатовують систему, результатом чого є новий її зміст, «новий сценічний простір для існування людини» [6, с. 317]. У цьому полягає і «реформування постсоціалістичного суспільства в напрямку західноєвропейської парадигми розвитку» [2, с. 297], щодо якого нерідко застосовують поняття «вестернізація».

Трансформаційні процеси — не лише набуття системою нових якостей. Це і неминучість кризового стану, і необхідність подолання системної кризи, яка охоплює не лише соціально-економічну, а й інституційну, ціннісну сфери. Її причина — радикальна зміна засад і умов життя, життєвих орієнтацій і орієнтирів. Успішні системні трансформації завершуються ненасильницькою зміною суспільного ладу (міжсистемна трансформація).

Цілеспрямований, стратегічно вибудований трансформаційний процес набуває статусу реформ. Цим міркуванням С. Кримський, Ю. Павленко опонують трактуванню соціальних реформ, яке запропонував І. Бойченко: «перетворення, нововведення, перевлаштування певної сторони життя (порядків, інститутів, організацій, закладів) без докорінної зміни засад існуючої соціально-політичної структури і наявного соціального ладу» [7, с. 547–548]. Історична практика підказує доречність погляду на реформи як рушійну і стрижневу силу соціальних трансформацій.

Багатьма ознаками близька до реформ модернізація — «своєрідний комплекс сукупних суспільно-історичних, державно-правових, морально-психологічних та культурологічних зрушень». З реформами її ріднить те, що «вибір

модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики, з вияву політичної волі до змін» [8, с. 13]. І реформи, якщо вони не мають системного характеру, і модернізація можуть стосуватися окремих сфер суспільного життя та галузей діяльності, розгортатися в руслі соціальних трансформацій або всупереч їм (контрреформи, реверсна модернізація). Щоправда, модернізація частіше є внутрісистемною, оптимізує соціальну систему, не руйнуючи її основ і не переформатовуючи базових характеристик. Процес і результати модернізації більше залежать від центру зусиль, а системних трансформацій — від об'єктивних умов і цілетвірної сфери, в якій фокусуються, крім політичного чинника, енергія і дух народу.

Результативні соціальні трансформації завжди є історичними проектами, масштабними стратегіями, системою і соціальним тлом стратегій. Їх об'єктивні передумови — відставання соціально-політичного організму від загальноцивілізаційних тенденцій; боротьба за лідерство в глобальному світі; необхідність гармонізації, оптимізації структури, механізмів суспільного життя; занепад за давних суспільних форм і визрівання нових, з якими країна пов'язує сподівання. Залежно від характеру рушійних сил суспільні трансформації можуть бути об'єктивно породженими або політично привнесеними, покликаними волею народу; з огляду на цілі — випереджувальними або наздоганяльними. Структуру соціальних трансформацій формують: осмислення, аналіз і переоцінювання основ суспільного життя; пошук і вибір нових принципів, моделей облаштування соціального простору і відповідного вектора розвитку; демонтаж і впровадження соціальних форм, створення відповідної їм ціннісної основи, правил, традицій.

В останні десятиліття в транзитології заявив про себе погляд на цивілізаційний розвиток як на єдність стадіального (послідовна зміна форм організації життя людства), полілінійного (специфічний для різних цивілізацій), дискретного (переривчастий, розокремлений) процесів. За такого підходу центром уваги є події, що виражають «принципові трансформації всіх основних (економічної, соціальної, організаційної, культурної та ін.) сфер життєдіяльності людей» [9, с. 5]. В основі цієї наукової парадигми — визнання значущості саме цивілізаційного чинника в облаштуванні та зміні людськими спільностями умов і форм свого буття. Її представники трактують цивілізацію як певний етап (третій — після дикості і варварства) розвитку людства та як «конкретну цілісність і дискретну частину всесвітньо-історичного процесу». Унікальні характеристики цивілізації визначають «структури етнічних, соціальних, політичних, конфесійних, субкультурних та інших спільностей, які багаторазово перетинаються і мають, як правило, складну ієрархічну будову» [9, с. 8]. Цивілізаційний погляд на світ визнає поліваріантність розвитку на основі використання особливостей соціокультурної системи.

Спільним для всіх типів соціальних трансформацій є перебування системи в станах відмирання — народження, ліквідації — творення, втрати — набуття, пориву — опору, прагнення — жалю. У них поєднуються «творче руйнування»

(Й. Шумпетер), конструювання нових моделей життя, перетворення структур і правил, які відпрацювали свій час, упровадження очікуваних. Стрижневий аспект соціальних трансформацій — інноваційність. Навіть у періоди стабільного функціонування соціальної системи інновації сприяють її стійкості і живучості, що теж є розвитком, оскільки світ ніколи не буває застиглим. У трансформаційні часи інновації — рушійний фактор. Продумана і послідовна інноваційна політика вберігає систему від різких коливань, збурень, руйнівного радикалізму.

Інноваційна модель суспільного життя визнана «безальтернативним фактором успіху і виживання» [10, с. 252]. Вона, попри зовнішню неконфронтаційність, не обіцяє легкого вирішення складних проблем і пов'язана з подоланням спротиву. Сутнісна якість інноваційної моделі — оновлення на інтелектуально-технологічній основі. Не завжди і не всі сили її підтримують, адже за ставленням до змін суспільство не буває однорідним. Позиція щодо інновацій немало залежить від особистих і групових інтересів, очікуваних вигід і прогнозованих втрат, а також від притаманної людині і спільнотам здатності сприймати нове. За спостереженнями дослідників, у кожному суспільстві інноватори становлять до 2,5%; особи, які, не роздумуючи, приймають нововведення, — 13,5%; особи, які осмислено і неспішно підхоплюють їх (рання більшість), — 34%; ті, що розважливо, долаючи сумніви, приєднуються до нового (пізня більшість), — 34%; настожені до нововведень — 14% [11, с. 207].

Підтримка інновацій, як і спротив їм, виражаються через прояви суб'єктивності. В одних випадках їх зумовлюють втома від за давнених реалій та очікування змін, в інших — інерційність мислення, нерозуміння майбутнього, неспроможність побачити себе в невикристалізованих суспільних обставинах. З когнітивно-оцінними явищами пов'язані і соціальна ейфорія, завищені очікування, розчарування, екзистенційні драми, футурофобії, футурошоки, переживання «кінця історії». Ці відчуття властиві певним соціальним групам, по-різному спозиційованим стосовно змін. Нерідко між їх представниками виникають принципові світоглядні дискусії. Правильна політика і поступове поліпшення життя нейтралізують радикалізм тих, хто сприймав нові реалії як фатальну помилку, захищав минуле як останній бліндаж, і слугують додатковими аргументами ініціаторам змін для продовження справи. Нові ідеї і практики надійно приживаються, якщо відповідають об'єктивним потребам, ініціюють розв'язання реальних проблем, наближають очікуване. Вони завжди ґрунтуються на інтелектуальній, ціннісній, прогностично-оцінній аргументації і високотехнологічній практиці. Ключова їх сутність — неконфліктний прорив у майбутнє «як прямими інтервенціями, так і зміною контексту» [11, с. 263].

Усі аспекти соціальних трансформацій, по-своєму заломлюючись, постають в індивідуальному світі як «зустріч минулого і майбутнього». Це підкреслює важливість гнучкого і мобільного здійснення трансформаційних програм, а також грамотного управління минулим і майбутнім з позицій сьогодення. «Майбутнє завжди альтернативне», — стверджує Г. Почепцов, — «тому підготовка до майбутнього полягає в підготовці до тих чи інших альтернатив».

Жодна з них не є обов'язковою і неминучою. Альтернативним постає і минуле. Конкретне сприйняття його значною мірою визначається ціннісною системою і сподіваннями тих, хто про нього розмірковує: «Опорні точки як у майбутньому, так і в минулому щоразу будуть різними залежно від цілей і шляхів, які необхідно подолати» [11, с. 215]. Тому творення сучасного є і побудовою минулого. Управління майбутнім ще складніше, оскільки йому властивий «найвищий рівень невизначеності» [11, с. 216].

Ефективні соціальні трансформації відбуваються завдяки реальним соціальним змінам і впровадженню в масову свідомість своєрідної віртуальної платформи — оцінок минулого, цільових орієнтирів, які центрують на собі увагу, підпорядковують реальні зусилля. Це зближує прагнення до змін, об'єктивні зміни і їх сприйняття. Віртуальні об'єкти, будучи пов'язаними з реальними ситуаціями, створюються і підтримуються комунікаційними засобами. Фігурують вони в системах цінностей, національної героїки, соціальних прагнень. «Віртуальність створює реальність: чим сильніше буде вибудована віртуальність, тим складніше реальності їй протистояти» [12, с. 309]. На цьому механізмі ґрунтуються політичні технології. Немало прикладів його застосування можна відшукати в недавній вітчизняній історії. Книга як витвір, що репрезентує реальність віртуального і віртуальність реального, є безпосереднім фактором і результатом змін: вона акумулює необхідну для них енергію, збагачує їх учасників важливими знаннями, фіксує набутий досвід, змінюється під впливом нових суспільних обставин.

Теперішній світ сповнений різноманітних глобальних і регіональних трансформацій, що дало підстави охарактеризувати його як час «вибуху соціальної енергії та волі до змін» [2, с. 291]. Україні довелося одночасно переживати кілька системних перетворень: перехід від соціалістичної форми господарювання, тоталітарного суспільства до ринку і демократії; від общино-колективістських норм співжиття до індивідуалістичних; від індустріальної до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації; світоглядно-ментальної деколонізації та інтегрування у глобальний новий цивілізаційний простір. Ці процеси відповідають контексту трансформацій «третьої хвилі» за класифікаціями С. Хантінгтона (демократизація посткомуністичних територій) і Е. Тоффлера (перехід у постіндустріальний, інформаційний світ). На їх початках постало питання вибору трансформаційної моделі. У наукових, політичних колах обговорювали дві з них — монетаристську і кейнсіанську, зосереджуючись передусім на їх економічних характеристиках. Це, на думку Ю. Пахомова, було серйозною стратегічною помилкою, оскільки кожній конкретній ситуації має відповідати «модель адекватна», яка враховує не лише економічні, а й історичні обставини, духовні, соціальні, історичні особливості [13, с. 391].

Вибором моделі розвитку не вичерпується базова трансформаційна проблематика, оскільки реалізація будь-якого її варіанта можлива на основі обґрунтованих стратегій. У вітчизняному трансформаційному дискурсі фігурували дві стратегії — «шокової терапії» (одночасних радикальних реформ),

що була загалом успішно застосована в Польщі, і градулістська (поступового переходу), яку обрав Китай. Немало було висловлювань на користь третього (власного) шляху. Аргументи зводилися до тверджень, що механічне переймання чужих, навіть ефективних, практик без їх адаптування великої користі не дає. Однак через політичну незатребуваність такі міркування не виходили за межі дискусійних середовищ.

Україна обрала монетаристську модель з елементами стратегії «шокової терапії». Застосування її було недостатньо підготовленим, непослідовним, без підсилення ефективними елементами інших практик. Не вистачило знань, управлінських зусиль, державницької культури. Надто слабким виявився реформаторський політичний чинник. Далися взнаки потужний політичний спротив, вади національної соціально-економічної системи: розбалансованість, структурна неповноцінність економіки; відсутність традицій життєдіяльності на основі приватної власності і конкурентних відносин; надмірне соціальне навантаження на бюджет; домінування стихії первинного нагромадження капіталу, меркантилістського егоїзму. Не вдалося подолати і дефіцит базових ідей та ефективних практик, які б об'єднали інтелект, енергію, духовну силу народу, допомогли уникнути трансформаційних спотворень. Із цих причин справжніх реформ не вийшло, через що країна дотепер перебуває в міжсистемному стані [13, с. 390–442]. Наслідки цього — деіндустріалізація економіки, периферизація національної соціоекономічної системи в глобальному світі, деградація кадрів, спрощення культури, «занепад духовності, млявість творчої енергії, демографічна катастрофа і масовий відтік енергійної і талановитої молоді» [10, с. 265].

Формування нової соціальної системи і відповідних їй відносин нашоувалося і на ціннісний спротив. Адже для багатьох людей, вихованих у псевдоколективістському дусі, перехід до суспільства, ґрунтованого на приватній власності, відлякував стихією індивідуалізму. Подоланню цієї проблеми могла б допомогти обґрунтована, зрозуміла ідея національного майбутнього.

У західному світі потужним соціально-економічним стимулятором і регулятивом свого часу була протестантська етика, у східних державах — конфуціанство і буддизм. Завдяки їм індивідуалістичні тенденції неконфліктно співжилися з «мистецтвом об'єднуватися» (А. Токвіль). Україна дотепер не має такої ціннісної основи, що є ключовою причиною трансформаційних розривів, несформованості, незадіяності необхідного для їх подолання соціального капіталу — неформальних норм, правил, цінностей як соціокультурних новоутворень. За логікою Ф. Фукуями ним мали б стати різноманітні форми співучасті, інститути самоорганізації громадянського суспільства, максимальне сприяння їм політичної системи [14]. Натомість домінує бюрократія, зрощена з капіталом, який паразитує на зв'язках з нею. Надто живучими є і форми авторитаризму.

Для вкорінення в соціальне середовище ліберально-демократичних відносин не вистачає політичної, економічної, культурної, моральної платформ. Ухиляння від демократичних перетворень, інноваційної моделі розвитку демонструють політикум і великий капітал. Ситуацію визначають спекулятивний

і меркантилістський стереотипи, зневага до фундаментальних засад національного життя, гедоністичні пристрасті, ідеологія утриманства, прив'язаність до культурних сурогатів, недооцінювання національного або підміна його етнографічним, ціннісно-орієнтаційна розірваність між західним і східним векторами розвитку тощо. Неподоланим залишився конфлікт між общинно-колективістською свідомістю і нормами індивідуалізму. Це звужує трансформаційне поле, проблематизує трансформаційні процеси, виявляє не лише політичну, методологічно-управлінську, а й «ментальну невідповідність до сприйняття нової реальності» [14, с. 61], нерідко сприймається як екзистенційний абсурд.

Вирішення багатьох трансформаційних питань застрявало на півдорозі і через недовершеність, еклектичність цивілізаційної ідентичності населення — схилання значних мас до західного, південноєвропейсько-євразійського чи російсько-радянсько-пострадянського цивілізаційного світу, наслідком чого є «різноспрямовані вектори цивілізаційно-ціннісних орієнтацій» [9, с. 14]. Реальність об'єктивно виводить у перший ранг необхідність вироблення і реалізації трансформаційної політики на консенсусно цільовій, ціннісній основі, чого дотепер не зроблено. Вагомо ілюструє складність ситуації конфесійна роз'єднаність (релігійний чинник — особливо важливий елемент соціального капіталу). Очевидно, саме на підставі факторів цивілізаційної недовершеності Україна постає в міркуваннях С. Хантінгтона як «розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть» [15, с. 95].

Впливом російських телеканалів і книг пояснює відмінності в соціокультурних орієнтаціях українців, застрявання їхніх цінностей на рівні пострадянського минулого Л. Кравчук: «Громадяни України перебувають під впливом чужих цінностей, чужого бачення життя, чужого бачення нашого минулого і майбутнього. На жаль, наш інформаційний простір постійно заповнений ідеями, котрі часто-густо не виходять із українського кореня» [16].

Згідно з теорією віртуалістики найефективніші інтервенції чужорідних елементів у систему цінностей, моральних норм, світоглядних настанов, національної героїки, моделей майбутнього відбуваються з використанням непрямих методів. Ними найбільше володіють системи художньої комунікації — література, кіно, мюзикли. Проти них непросто вибудувати захисний віртуальний екран. Єдиний вихід — формувати власну віртуальну платформу, сприяючи розвитку відповідних сфер діяльності. Адже без цілеспрямованої практики смислотворення, формування привабливої віртуальної моделі національного майбутнього неможлива реальна його соціальна архітектура.

У трансформаційні часи віртуальні утворення випромінюють потужну об'єднувальну, спрямовальну, конструктивну енергетику. Багато з них уростають у суспільну свідомість завдяки спілкуванню людини з книгою. Складну драматургію цих процесів у сучасній Україні ілюструють і дані соціологічних досліджень: читачі класики частіше віддають перевагу творам російських авторів (32%), ніж українських (25%); тільки серед молоді симпатії розподілили-

ся майже порівну — 23 і 22%. Відмовитися від придбання книги лише тому, що вона видана українською мовою, готові 49% респондентів. Упродовж 2011 р. 71% їх не придбав і не прочитав жодної книги [17]. Як правило, це — аудиторія телебачення, де також переважає російський продукт.

Ці обставини ускладнюють самоідентифікаційні процеси і потребують терплячої консолідаційної політики. Тому без найменших поправок стосується недавніх українських реалій парадоксальна теза послідовного прихильника ліберальної демократії Ф. Фукуями: «Для суспільств розколотих... демократія може виявитися формою безсилля і застою» [14, с. 326]. Незріла демократія, як свідчить досвід, змінюється реверсними трансформаціями, притлумленням кволих демократичних надбань. Відповідно до теорії соціальних перетворень (розвитку, переходів) основу цих процесів на пострадянських територіях мали б формувати: «1) перехід до вільної ринкової економіки; 2) перехід до демократії, базованої на громадянському суспільстві; 3) розвиток суспільної довіри; 4) розвиток культури, що формує засадничі принципи і норми та створює нові символи, які відновлюють раніше придушені ідентичності, а також символи, з якими всі члени суспільства могли б себе пов'язати» [18, с. 15].

Замість органічно збалансованих трансформаційних результатів в Україні нагромадилося багато гротескно-потворних, рахітичних соціальних форм, які свідчать про недорозвиток економічної, соціальної, культурної підсистем суспільства. Замість консолідаційних інституцій домінують недовіра до соціальних ініціатив, симптоми занепаду духу, поведінкові стереотипи «втраченого покоління», навіть активізація емігрантських настроїв (згідно з опитуваннями, 56% молоді хотіли б виїхати з країни [19]). Ще одну грань цієї проблеми ілюструють результати соціологічних опитувань міжнародної компанії WIN-Gallup International: кожен сьомий українець почуває себе нещасливим, 37% не вважають себе ні щасливими, ні нещасливими; 6% не знайшли відповіді на це питання. За рівнем соціального, емоційного самопочуття людей Україна опинилася на 41 місці з 58 досліджуваних країн [20]. Доповнює картину зіставлення соціальних самооцінок населення України та інших країн (дані 2006 р.): до середнього класу себе зарахувало 66,9% населення Німеччини, 63 — Швеції, 45,1 — США, в Україні — 28,3%; до нижчого класу — 3,09% (Німеччина), 1,7 (Швеція), 4,6 (США), в Україні — 24% [21, с. 17].

Світоглядна незрілість політичних центрів країни, концептуальна недосконалість реформ, соціокультурні стримувальні фактори, непросте геополітичне становище стали ключовими причинами того, що Україна розпорочила реформаторську енергію, втратила бачення мети, відстала від багатьох країн, з якими в один час починала трансформації. Звідси, очевидно, походить і те, що С. Кримський та Ю. Павленко назвали самопозбавленням шансу для переходу «в прийдешнє як за рахунок сьогодення, так і актуалізації невикористаних можливостей минулого» [2, с. 17]. У цьому доводиться шукати основні причини квоності вітчизняної видавничої сфери, її малопомітності як в Україні, так і в європейських світових видавничих процесах.

Щоправда, не менш очевидним є й інше — суттєве віддалення України від засад тоталітарного суспільства і директивної економіки, формування поколінь, які інакше бачать світ, себе і свою країну, її історію і майбутнє, прагнуть жити за категорично іншими принципами, ніж ті, що нав'язує реальність. Тому незавершеність соціальних трансформацій є фактором неминучості подальших перетворень. У їх продовженні — перспективи переоблаштування національного життя, посилення суб'єктності країни в глобальному світі, а також здійснення сподівань на розквіт науки, культури, духовності, формування можливостей для самореалізації особистості тощо. У такій соціокультурній архітектурі можливе відродження поруйнованої за останні два десятиліття національної видавничої системи.

Ще на завершенні радянських часів галузь однією з перших включилася у трансформаційні процеси «третьої хвилі», які мали організаційно-структурний, економічний та ідеологічний виміри. Ослаблення політичного контролю за інформаційною діяльністю наприкінці 80-х років ХХ ст. сприяло розширенню тематики і змісту книг. Читач бурхливо відреагував на публікації репресованих, видобутих «із шухляд» творів художньої літератури, різножанрові видання історичної, народознавчої, релігійної, езотеричної тематики. Особливий інтерес викликали публікації авторів українського зарубіжжя. Не менш потужним він був і щодо раніше малодоступної масової літератури. Як завжди, швидко зникали з книгарень твори класики. Широку аудиторію сформували собі видання прикладного характеру. Черги в книгарнях і навіть на підступах до них — реальність тих днів. У перші трансформаційні роки головне було видати. Усе інше майже автоматично вирішував на користь видавництва клієнт.

Ті начебто спонтанні події мали певну соціоінженерну мету. Суть її зводилася до блокування і руйнування ідеологічних, ціннісних стереотипів, на яких трималася комуністична система, та інтервенції у свідомість людей когнітивних елементів, що пробуджували прагнення до нового життя. Адже, згідно з теорією соціальних трансформацій, реальні зміни неможливі без перетворень у віртуальному світі: «відключення пам'яті» шляхом формування « нової пам'яті» [12, с. 158], «створення ситуацій, які ведуть у майбутнє» [12, с. 159].

Трансформаційні процеси в галузі відбувалися за рахунок зміни ситуацій, інституцій, моделей ділової поведінки, на основі яких формувалися нові підходи, практики, суб'єктні конфігурації, тенденції. У їх калейдоскопічній сукупності найхарактернішими бачаться:

1. Динамічні інституціональні зміни (деактуалізація правил, принципів, норм, установок, санкцій, ролей, які визначали дотрансформаційні галузеві процеси), зародження господарських механізмів і регуляторів ринкової системи. Простір для найхарактерніших змін відкрили ліквідація цензури, ідеологічного диктату. Суттєво вивільнили творчу, ділову енергію впровадження недержавних форм власності, організаційних структур, утвердження людини-власника (наближення праці до власності), нових норм економічної (видавничої, книгорозповсюджувальної тощо) діяльності; зародження ринкового мислення і відносин конкуренції; формування конкурентних відносин; транс-

формація функцій органів державного управління; започаткування внутрігалузового діалогу на основі неполітичних інтересів. Один із центрів такого діалогу — Українська асоціація видавців і книгорозповсюджувачів. Найзначущіші надбання тих процесів — новий тип видавця, портрет якого визначають опора на власні сили, ділова невагмовність, усвідомлення персональної відповідальності за все, що стосується його справи.

2. Деградація державного сектору видавничої сфери. З «радянського полону» Україна винесла добротню сформовану видавничу систему — 27 видавництв; понад 30 спеціалізованих на книжковому виробництві поліграфічних підприємств; більше 4000 об'єктів книгорозповсюдження, з них понад 2000 книгарень, об'єднаних у шість республіканських мереж; бібліотеки, регіональні (Київ, Львів, Харків, Донецьк, Одеса) й обласні логістичні центри; відпрацьовану практику внутрігалузевих зв'язків; кваліфіковані, віддані книжковій справі кадри, традиції професійної і людської солідарності.

Галузь була цілісним, високофункціональним організмом. Цілеспрямована її модернізація (перехід на ринкові засади) могла б забезпечити потреби суспільства у високоякісній книзі, достойне місце України в європейському книжковому просторі. Цього зроблено не було — державний сектор зазнав ударів, устояти перед якими не зміг. З інституціалізацією приватної власності багато фахівців державних структур започатковувало свою справу, створювало при державних контрольовані ними або близькими їм людьми сателітні підприємства. Це спричинило міграцію кадрів у недержавний сектор, деморалізаційні настрої, занепад корпоративних цінностей, зацікавленість у непрофільних доходах. Видавництва, які недавно визначали культуру української книги, почали реально втрачати позиції в національному книжковому просторі.

Посилило руйнівні процеси ухвалення Кабінетом Міністрів у 1992 р. постанови щодо роздержавлення Державного об'єднання Укркнига (1200 книгарень, 27 обласних, 5 міжобласних баз, більше 10 тис. працівників). Механізми збереження її структурних одиниць виявилися надто слабкими, тому більшість її об'єктів невдовзі опинилася у сфері інших видів діяльності. Тепер на місці колишньої Укркниги навіть не руїна, а пустота. Негативні наслідки такої політики Україна відчуває дотепер. Є немало підстав стверджувати, що вони вже ніколи не будуть подоланими.

3. Необхідність опанування навичок роботи в умовах соціально-економічної кризи. У 90-ті роки ХХ ст. видавнича галузь, як і національна економіка, пережила макроекономічні потрясіння, випробування на спроможність працювати в умовах гіперінфляції, несформованості банківської системи, непомірно високих кредитних ставок, нерозвинутого законодавства, розвалу господарських зв'язків, поширення безробіття, зниження доходів населення і багатьох інших системних труднощів.

У видавничу справу тоді приходили люди без знань, досвіду і коштів, на власних помилках опановуючи ази діяльності в середовищі, сформованому з пострадянських і квазіринкових правил. Єдине, чим володіли, — бажан-

ня самоутвердитися. Перші їхні проекти — результат креативного, сміливого мислення і нетривіальних організаційних рішень. Не всі з них утрималися в книжковій справі, а більшість з тих, що вціліли, — ділове ядро сучасної галузі. Тогочасні уроки дали розуміння: передумовами живучості є ефективна пропозиція, зацікавлений споживач, добротна система розповсюдження і надійні відносини. Щоправда, тоді можна було продати за рік 50–100-тисячні накладки. Деякі клієнти замовляли не менше 5–10 тис. примірників однієї назви. Як згодом з'ясувалося, криза 90-х років минулого століття — не найбільше випробування для сучасного покоління видавців. Суб'єкти галузі мали вищі корпоративні показники, ніж тепер, видавали значно більше книг. Цьому сприяли: розвинутіша система книгорозповсюдження; значно краща демографічна ситуація і відповідно активніший попит на книгу; нижчий рівень міжгалузевої і внутрігалузевої конкуренції (у 1994 р. на першому Форумі видавців у Львові було представлено 58 видавництв і видавничих організацій; у 2011 р. — понад 850). Криза, яка охопила світ у 2008 р., завдала вітчизняній галузі надзвичайно сильного удару — майже дворазове зниження показників. Одна з найважливіших причин цього — структурна розбалансованість.

4. Функціонування в умовах структурних диспропорцій. Найбільша проблема галузі — занепад системи книгорозповсюдження. Очевидно, зберегти її в дотрансформаційній конфігурації було неможливо. Однак реформування мало відбуватися в інтересах суспільства — за добре продуманою програмою з урахуванням тенденцій розвитку суспільства; із залученням суб'єктів галузі, муніципальних структур, обмеженнями (як у деяких країнах) на зміну профілю діяльності; зі встановленням мінімальних нормативів для книжкової продукції в загальному обороті; з блокуванням спроб розвалити структури зсередини.

Звуження ареалу книгорозповсюдження спричинило збіднення видавничих пропозицій, від чого, за принципом мультиплікатора, постраждали його суб'єкти. За твердженням фахівців і експертів, асортиментний мінімум книгарні — 3–5 тис. назв книг, про що багато вітчизняних продавців і мріяти не можуть через обмеженість площ (середньостатистичний асортимент книгарень Росії — 25 тис. назв, Німеччини — 70 тис.). Москва, наприклад, за наявності таких продавців, як «Московський дім книги» (центральный майданчик 4500 кв. м, 115 тис. назв), «Біблію-Глобус» (1750 кв. м, 140 тис. назв), «Молода гвардія» (1300 кв. м, 80 тис. назв), «Москва» (750 кв. м, 45 тис. назв), продає 30% (за іншими даними — 40%) книг російського ринку. Київ не може зрівнятися ні за торговими площами, ні за асортиментом, ні за технологіями, ні за масштабом діяльності. Найбільша Київська книгарня афільована з потужним російським видавництвом. Єдина перевага України — краща регіональна збалансованість продажів (Москва і Санкт-Петербург займають приблизно 70–80% ринку книг).

Точних статистичних даних щодо суб'єктної структури, результатів діяльності галузі немає в жодній країні через неухвагу до неї статистики. Дається взнаки і висока її суб'єктна динаміка. Наприклад, у Росії найпотужніша до 2010 р. недержавна книгорозповсюджувальна мережа, маючи в кращі часи

600 книгарень, щороку до сотні закривала і приблизно стільки ж створювала. Україна офіційно звітує про 7660 об'єктів книжкової торгівлі: 1900 кіосків, 4526 прилавків, 1260 книгарень. Статистику «роздувають» секції книжкових ярмарків «Петрівка» (Київ), «Райський куток» (Харків), кожен з яких можна прирівняти до книжкового супермаркету, а також книжкові відділи супермаркетів, ятки на вулицях і базарах. Непривабливою є вітчизняна ситуація порівняно з іншими країнами за якісними показниками: чисельністю книгарень; торговельними площами в розрахунку на певну кількість населення; середньою торговельною площею однієї книгарні; середнім асортиментом однієї книгарні тощо. Стратегічна проблема — дефіцит сучасних повноцінних книгарень, в яких переважала б українська книга.

Ускладнилося становище галузі з розвитком в Україні мереж російських видавництв, підпорядкуванням їм залишків вітчизняної системи книгорозповсюдження і читацьких інтересів. Ситуація зайшла так далеко, що без стратегічної підтримки держави українська книжка не зможе витіснити для багатьох «звичну російську не тільки із книгарень, а й зі свідомості споживачів» [22, с. 19]. Це дає підстави прогнозувати ще одну руйнівну хвилю в найближчі 3–5 років, після якої в системі традиційної книжності мало що залишиться.

Практика свідчить, що для більш-менш стабільного функціонування середньому видавництву необхідно мати в активному асортименті не менше 100–150 книг, щороку випускати не менше 40–50 новинок накладом хоча б 2,5–3 тис. примірників, продаючи їх не довше року; продажі приблизно 20% асортименту мають сягати 5 тис. примірників на рік; списання повернених і визнаних неліквідними видань не можуть перевищувати 3–5%. Для цього потрібна, крім якісних видавничих пропозицій, ефективна система книгорозповсюдження.

Структурна розбалансованість видавничої галузі — найгостріша проблема. Подолана вона може бути за умови, що книжкова справа стане одним із центрів державної політики. А на порі — нова хвиля випробувань, принесених дигіталізацією видавничої сфери і переорієнтацією читацьких уподобань на ІТ-технології. Це одна з причин банкрутства книгарень і розповсюджувальних мереж у світі (США, Австралія, Росія). Для самопорятунку книгарні збільшують обсяги продажів не книжкової продукції вже до 50% (недавно прийнятним вважалося 15–20%), намагаються пришвидшити оборот книг, що збільшує частоту і кількість повернень, підвищує ризики і збитки видавництв. Донедавна зворотна логістика становила 1–3% обороту, у кризові роки — 5–10%. За прогнозами, найближчим часом вона може сягнути 25%.

5. Проблемне вrostання у видавниче середовище ринкового мислення і конкурентної культури. Нова хвиля видавців привнесла змагальні стереотипи поведінки, хоч не всім її представникам вистачило системних знань і необхідної етичної самоорганізації. Характерна ознака ринкової культури — погляд на видавничу справу як на економічну діяльність, на книгу — як на товар. Більшості представників галузі він давався непросто. Об'єктивно, хоч, можливо, надто категорично, висловилося щодо цього Я. Дубинянська: «Українське кни-

говидання неспроможне усвідомити себе бізнесом, балансуючи десь на межі держзамовлення і хобі. І головна криза, яку воно переживає, не законодавча і не фінансова. Це криза ідей — не так у творчому, як у суто бізнесовому сенсі» [23, с. 20]. Дещо пізніше цю думку розвинула К. Паньо: «Український книжковий ринок так і не привів на світ Божий української споживчої книги, не навчився її продукувати і продавати. /.../ Українська книга виявляється ніби не товаром. Книжковий ринок ніби не ринок». Наслідком домінування культуртрегерських стереотипів, критично низької бізнес-мобільності є «невміння створювати нормальний товар, торгувати і конкурувати на власному ринку» [24].

Немало прихильників має і світоглядна платформа, згідно з якою тотальне підпорядкування видавничої сфери комерційній ідеї витісняє з неї гуманітарну, просвітницьку місію; у сучасному надто меркантилізованому книжковому просторі потрібен «гуманітарний, антропологічний поворот» [25, с. 29], покликаний відродити передусім ціннісне ставлення до книги і читання як чинників формування культурного простору.

Насправді обидва підходи відображають різні аспекти сутності книги, видавничої справи. Завдяки поєднанню раціональних елементів кожного з них можливі розвиток галузі і здійснення книгою онтологічно притаманних їй функцій.

6. Загострення етичних проблем у галузі. Ринок — це завжди можливість і право вибору, боротьба за дефіцитний ресурс, змагання інтересів. За цих умов чіткі, прозорі правила відкривають дорогу сильнішому. Інші матимуть перспективу, якщо здобудуться на якіснішу працю. За відсутності таких правил перемагають вправніші в тінювих оборудках суб'єкти, до яких охочий чиновник. Це завдало багатьох галузевих спотворень, шкодить інтересам суспільства, ставить на порядок денний проблему професійного етосу в галузі — системи норм, настанов, цінностей, моделей фахової поведінки в партнерських і конкурентних відносинах.

7. Невідповідність авторських пропозицій потребам стратегічного прориву видавничої галузі України. У дотрансформаційні часи проблемою авторів було потрапляння в тематичні плани видавництва. Це гарантувало видавництвам вибір кращої пропозиції, вплив на авторів за необхідності поліпшення твору. Радикальне збільшення кількості видавництв знизило рівень самовимогливості авторів, породило проблему якісних текстів культури книги. Навіть не всі визнані конкурсами, рейтинговими комісіями книги бездоганні з погляду видавничого ремесла. Особливо критичний рівень роботи нішевих (регіональних, місцевих, внутрісистемних — вузівських, відомчих) видавництв. Відповідно, знижуються горизонти читацьких очікувань, деградує смаки, оцінні аргументи тощо. Дефіцит авторів, конкурентоспроможних текстів — ще один вимір структурної розбалансованості галузі.

8. Неохочість до української видавничої сфери національних інвесторів з інших галузей економіки. Упродовж двох десятиліть інвестиційні інтереси реалізували в Україні російські, німецькі, польські видавничо-книгорозпов-

сюджувальні структури. Найпомітніший проект здійснив німецький концерн «Baltersmann» — «Клуб сімейного дозвілля» (Харків), що ефективно функціонує як самодостатня система.

Національний капітал, навіть той, що опікується медіа-індустрією, не цікавиться видавничою сферою. Без його участі в Україні найближчим часом не вибудувати зорієнтованої на національний інтерес книжкової справи. Як відомо, «найбільші комунікаційні корпорації мають різний профіль бізнесових та медійних інтересів, поєднуючи випуск газет із здобуванням і трансляцією новин, видання журналів — із книговидавничою справою, телевізійний показ — із виробництвом телепродукції, виробництво фільмів із прокатом, продаж відеоматеріалів — із прибутками від оренди та музичного тиражування» [26, с. 409]. В Україні відсутні оптимістичні процеси на цій лінії, що свідчить не лише про економічну непривабливість видавничої сфери, а й про світоглядні проблеми на стратегічних висотах національного бізнесу і політики. Принципово інші тенденції визначають ситуацію у видавничій сфері Росії, де давно порядкує великий капітал і окреслився політичний інтерес. Можливо, саме тому книжковий ринок України на 80—90% контролюють російські видавці. Усе це — стратегічні бар'єри української видавничої справи.

9. Неefективність програм державної підтримки вітчизняної книги. Такі програми діють у багатьох країнах. Найчастіше кошти зосереджуються в бібліотеках, які за встановленими нормативами закупають новинки видавництва. Принциповий аспект цих програм — превентивне блокування корупційних схем і відносин. В Україні бюджетна підтримка книги давно довела свою непридатність, оскільки спотворює конкурентне середовище. Жодної значущої соціокультурної проблеми завдяки їй не було розв'язано. Виправити ситуацію можна, запровадивши проектний метод, часткове фінансування чи закупівлю новинок чітко встановлених видів книг для бібліотек за універсальними правилами тощо.

10. Критично низький рівень управління галуззю. На перших порах нею опікувалися фахово підготовлені, відповідальні, досвідчені кадри. Однак від них можна було сподіватися хіба що номінального збереження галузі. Реформувати її вони не могли і не бралися через відсутність ринкових знань і неринкові переконання. Майже всі наступні управлінські команди вражали своєю некомпетентністю, застряванням у дріб'язковості, незацікавленістю, небажанням і неготовністю працювати задля справи. Тому за двадцять років жодного разу не було проаналізовано ситуацію у видавничій сфері (Росія, наприклад, робить щорічні аналітичні огляди в контексті світових тенденцій). Не дійшло також до прогностичних оцінок і моделей майбутнього. Єдина спроба — надто ейфорійна «Державна програма розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 р.» (лютий 1996), що передбачала казкові реалії, у т. ч. налагодження в Україні (за рахунок держбюджету) виробництва всіх технологічних матеріалів, необхідних для випуску книг і газет. Цей антиринковий документ не міг бути реалізованим через абсолютну невідповідність реаліям і тенденціям розвитку країни. Щоправда, у ньому було зроблено першу й останню

спробу побачити видавничу сферу як систему. Усі наступні роки означені іноді намаганнями долучитися до розв'язання ситуативних проблем на рівні законодавчих актів і указів Президента України. На совісті бюрократії і корупційна складова у видавничій сфері, хоч відповідальність видавців за це не менша.

11. Несформованість державної політики у видавничій сфері. Послідовна видавнича політика можлива в системі загальної гуманітарної політики. Через її відсутність з неймовірними труднощами пробивали собі дорогу законодавчі норми, положення указів Президента України щодо поліпшення умов видавничої діяльності. З цих причин не вийшла на продуктивний рівень робота Міжвідомчої комісії при віце-прем'єр-міністрі України з питань державної підтримки розвитку вітчизняного книговидання і книгорозповсюдження. В останні роки відсутність діалогу з владою позбавила сенсу будь-які лобістські зусилля.

Помітно не збігається українська ситуація з положеннями, зафіксованими в четвертій статті «Хартії книги», прийнятій Генеральною конференцією ЮНЕСКО у 1972 р.: «Добре поставлене книговидання — справа необхідна для розвитку країни. У світі, де існує різко виражена нерівність у випуску книжкової продукції і багато хто позбавлений можливості отримувати матеріали для читання, необхідно планувати розвиток книговидавничої справи. Таке планування і розвиток передбачають: допомогу держави і, де необхідно, міжнародне співробітництво у створенні інфраструктури книговидавничої промисловості; поєднання з плануванням у галузі освіти і соціального прогресу; професійну організацію, яка об'єднує всіх, пов'язаних із випуском книг, і діє за допомогою таких установ, як національні ради з розвитку книговидавничої діяльності; довгострокове фінансування у масштабі країни або на основі двосторонніх чи багатосторонніх угод, які не мають на меті отримання високих прибутків» [27, с. 160–161]. Перипетії, які засвідчують державну політику у видавничій сфері, детально описано у книзі О. Афоніна, М. Сенченка «Українська книга в контексті світового книговидання».

Проблеми видавничої галузі ілюструють незрілість трансформаційних процесів в Україні, невиробленість проекту національного майбутнього на основі цивілізаційних тенденцій третього тисячоліття. Адже сила і слабкість її залежать від суспільного контексту. Багатозначно про його роль висловився авторитетний теоретик і практик пострадянської видавничої справи Б. Єсенькін. У відповіді на риторичне автозапитання, чи потрібно сьогодні займатися видавничою справою, він зосередився на тому, що ускладнює її становище і що могло б сприяти їй: «Налаштованість суспільства, пов'язана з відсутністю цільових установок, розслаблює... і людина не відчуває в цьому тумані руху. /.../ Повинна бути забезпечена якість життя, освіти, самоосвіти, щоби кожен, починаючи з народження і до відходу в інший світ, міг досягти, творити і бути духовно щасливим» [28].

Ритми світового життя настирливо підказують Україні ще один трансформаційний вимір — цивілізаційний. Футурологи розглядають сучасні цивілізаційні тенденції і як «перелом історії», «кінець часів», «постісторію». Цей

концепт походить із розуміння історичного шляху людства як послідовності цивілізаційних епох — передісторії (від освоєння вогню до започаткування виробництва), історії (від використання металу до атомної енергетики), постісторії (від першого комп'ютера до утвердження ноосферної цивілізації). Ознаки постісторії — «планетарність» комунікацій, «глобальний інформаційно-семантичний простір історичних дій», формування завдяки Інтернету «самоутворень віртуальної реальності», «нових материків спілкування людей», полів «для творчих зусиль і актів підприємливості та пасіонарності, модельних задумів нових сценаріїв діяльності», «означення віртуального виміру історії». За словами С. Кримського, «планетарна комунікація і технологічна єдність сучасної макроцивілізації» стимулюють подолання бар'єрів «в економічній, виробничій та культурній взаємодії країн». Універсальним їх вираженням є глобалізація, яка актуалізує вселюдські цінності і діяння, пріоритет «загальної цивілізаційної єдності», «світового консенсусу», самоорганізацію «світового цілого», формування нової ідеології «руху до майбутнього», «макроцивілізаційної інтеграції» [29, с. 21].

Процеси, що виражають їх суть (трансформацій «третьої хвилі» за Е. Тоффлером), дають змогу зрозуміти вектор розвитку світу, побачити в цьому контексті Україну і шлях, який її чекає. У видавничу сферу вони вторгаються особливо радикально — уже нині вона значною мірою поглинута цими процесами. Змінилися базові уявлення про книгу, читання і читача. Сформованому в електронному часі читачеві потрібен текст, а не книга — зручний для всіх випадків сервіс і прийнятні ціни. У пошуках необхідного тексту сучасна людина, яка має доступ до Інтернету, дедалі рідше звертається до книгарні та бібліотеки. Інакше бачить майбутнє джерел і способів задоволення своїх інформаційних, інтелектуальних, естетичних потреб. Нестримне посилення нових тенденцій породжує непрості роздуми про те, якими будуть світ, інформаційні потреби і читацька діяльність людей через 5, 10, 20 і більше років. Очевидно, стануться радикальні зміни в системі освіти, коли у школі переважатимуть діти, народжені в цифрову еру, а навчатимуть їх учителі, для яких комп'ютер, Інтернет — невід'ємні елементи життєвого ландшафту.

Натепер, як відомо, у світі майже кожен третій мешканець є користувачем Інтернету. Подібна ситуація і в Україні. Кількість «цифрових мігрантів» і «цифрових аборигенів» постійно збільшується в усіх країнах і в усіх демографічних категоріях. Середньостатистичний користувач Інтернету витрачає на мандри його просторами до шести годин на місяць. Там усе частіше зосереджується увага читачів. Серед авторів формується субкультура прямого (без видавничого опрацювання) виходу до читачів зі своїми текстами. Прямі контакти з авторами вважають перспективною для себе стратегією оператори онлайн-торгівлі. Зароджується погляд на видавництво як виробника мультимедійного продукту. Експерти переконують, що на межі другого і третього десятиліть нинішнього століття продажі електронних і друкованих книг зрівняються — спершу в США та європейських країнах, а там у всьому культурному

світі [30, с. 7]; книга збереже свої позиції хіба що як «елемент культури», «елемент інтер'єру» і зазнають суттєвих технологічних змін навіть видання для дітей [31, с. 51]. Висловлюють вони і тривогу з приводу імовірної втечі книги в ігровий простір [25, с. 28].

Доки тривають дискусії, боротьба із сумнівами, стратегічно налаштовані видавці зайняті пошуками технологій, методик, інвестиційних можливостей для оволодіння цифровим простором [32, с. 10–13]. Наразі більшість українських видавництв здалеку придивляється до цієї справи, не наважується скористатися наявними можливостями. Як і в інших ситуаціях, не вистачає знань, коштів, переважають сподівання, що, можливо, це випробування якимось обійде стороною. Відставання в цих питаннях загрожує глибоким руйнуванням видавничого сектору, адже в цифрову епоху українські видавництва мимоволі опиняються у просторі глобальної конкуренції.

Сучасні трансформації у видавничій сфері найрадикальніші за останні півтисячоліття: в електронному світі змінилися сутнісні, технологічні, типологічні параметри книги і структура галузі; книжковий простір втрачає ореол сакральності; прагматичнішим, принципово іншим у виборі способів задоволення потреб став читач. Сьогодення і прогнозовані зміни потребують зарядженості на інновації, здатності вчитися і переучуватися. Значною мірою вони відкривають шанси для нових поколінь, які мислитимуть і діятимуть за правилами електронного світу. Крім певних загроз, усе це несе сподівання позбутися тиску неподоланих у 90-ті роки минулого століття і на початку нинішнього трансформаційних проблем, які значною мірою перекреслить принципово інший час.

1. Бодров В. Державне регулювання економіки та економічна політика: навч. посіб. / В. Г. Бодров, О. М. Сафронова, Н. І. Балдич. — К.: Академвидав, 2010. — 520 с. — (Серія «Альма-матер»). 2. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — К.: Фенікс, 2007. — 316 с. 3. Розвиток // Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — 600 с. 4. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Фрэнсис Фукуяма; пер с англ., общ. ред. А. В. Александровой. — М.: АСТ: АСТ Москва, 2008. — 474 [6] с. 5. Иванов В. Бифуркация / В. Иванов // Социологическая энциклопедия / [укладач В. Г. Городяненко]. — К.: Академвидав, 2008. — 456 с. (Серія «Енциклопедія ерудита»). 6. Ортега-й-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-й-Гассет // Ортега-й-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. — М.: Искусство, 1991. — С. 309–350. 7. Бойченко І. Реформа соціальна / І. Бойченко // Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. — К.: Абрис, 2008. — 746 с. 8. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть: моногр. / В. Горбатенко. — К.: Вид. центр «Академія», 1999. — 240 с. 9. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.; под ред. Ю. Н. Пахомова. — К.: Наук. думка, 2002. — 632 с. 10. Пахомов Ю. Україна в контексті перспектив нового співвідношення сил на світовій арені / Ю. М. Пахомов, С. Ю. Пахомов // Гео-економічні сценарії розвитку і Україна: моногр. / М. З. Згуровський, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко та ін. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 328 с. — (Серія «Монограф»). 11. Почепцов Г. Г. Будущее: стратегии, сценарии, коммуникации: уч. пособие / Г. Г. Почепцов. — К.: Альтерпрес, 2010. — 308 с. (Серія «Академія будущего»). 12. Почепцов Г. Г. Стратегия / Г. Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук ; К.: Ваклер, 2005. — 384 с. (Серія «Образовательная библиотека»). 13. Пахомов Ю. Н. Модели экономических трансформаций: мирохозяйственный и цивилизационный опыт для Украины / Ю. Н. Пахомов // Цивилизационные модели современности / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. ; под. ред. Ю. Н. Пахомова. — К.: Наук. думка,

2002. — 632 с. 14. Фукуяма С. Конец истории и последний человек / Френсис Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 588, [4] с. — (Philosophy). 15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603, [5] с. — (Philosophy). 16. Кравчук рассказал о «пятой колонне» в Украине [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://obozrevatel.com/politics/07392-kravchuk-rasskazal-o-ryatoj-kolonne-v-ukraine.htm>. — Дата доступа: 22.01.2012. 17. Українці читають книги найменше у Європі [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-chitayut-knigi-naumenshe-u-eyvropi.html>. — Дата доступа: 12.08.2011. 18. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. В. Ісаїва ; пер. з англ. А. Іщенко. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 362. 19. Больше половины украинской молодежи хотят уехать из страны [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://society.puls.kiev.ua/career/79140.html>. — Дата доступа: 19.01.2012. 20. Составлен рейтинг счастливых стран мира — Украина в конце списка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://glavred.info/archive/2012/01/06/190252-1.html>. — Дата доступа: 06.01.2012. 21. Симончук О. Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах / О. Симончук // Українське суспільство 1992—2006. Соціологічний моніторинг / за ред д-ра екон. н. в. м. Ворони, д-ра. соц. н. м. о. Шульги. — К.: ІС НАНУ, 2006. — 578 с. 22. Коваль О. Як облаштувати книжковий світ / Олександра Коваль // Дзеркало тижня. — 2005. — № 14. — С. 19. 23. Дубинянська Я. Форум видавців у ВР: пікнік на узбіччі влади / Яна Дубинянська // Дзеркало тижня. — 2006. — № 6. — С. 20. 24. Панько К. Закрытая книга, или Крещатик с измененным лицом [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://zn.ua/CULTURE/zakrytaya_kniga,_ili_kreschatik_s_izmenivshimsya litsom-59376.html. — Дата доступа: 27.02.10. 25. Иванов А. Нужны новые территории книги / А. Иванов // Книжная индустрия. — 2011. — № 10. — С. 26—29. 26. Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка культура: пер. з англ., передне слово Ю. Павленка / Д. Гелд, Е. Мак Грю, Д. Голдбатт, Дж. Перратон. — К.: Фенікс, 2003. — 584 с. 27. Афонін О. В. Українська книга у світовому контексті / О. В. Афонін, М. І. Сенченко. — К.: Держ. наук. установа «Книжкова палата імені Івана Федорова», 2009. — 278 с. 28. Есенькин Б. А надо ли заниматься издательским делом? [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://pro-books.ru/sitearticles/8181>. — Дата доступа: 09.11.2011. 29. Кримський С. Смысл постісторії / Сергій Кримський // Дзеркало тижня. — 2010. — № 6—7. — С. 21. 30. Британские книжники ожидают, что к 2020 году доля е-книг превысит 50% // Книжная индустрия. — 2011. — № 9. — С. 7. 31. Георгий Лямин: «Я был не готов к разводам и жестким историям...» // Книжная индустрия. — 2011. — № 9. — С. 44—51. 32. Цифровые форматы книг: время надежд и экспериментов // Книжная индустрия. — 2011. — № 9. — С. 10—18.

КОНТЕКСТУАЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В УКРАИНЕ НА РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИЗДАТЕЛЬСКОЙ СФЕРЫ

В статье рассмотрены историческая обусловленность, характер социальных трансформаций в Украине на рубеже XX—XXI вв., их влияние на развитие национального издательского дела и новейшие вызовы ему.

CONTEXTUAL IMPACT OF SOCIAL TRANSFORMATIONS IN UKRAINE ON THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL PUBLISHING FIELD

The article discusses the historical conditionality, the nature of social transformations in Ukraine on the verge of XX—XXI century, their impact on development of the national publishing business and new challenges.

Стаття надійшла 14. 11. 2011

УДК 655.42

Я. А. Якубенко*Київський національний університет культури і мистецтв***СОЦІАЛЬНА РОЛЬ КНИГИ В КУЛЬТУРІ СУСПІЛЬСТВА:
ДО ПОСТАНОВИ ПИТАННЯ**

Висвітлюється роль книги, спрямована на прискорення суспільного прогресу і розвиток культури, акумуляцію і справедливий розподіл духовних цінностей людства між усіма членами суспільства. Книга сприяє реалізації загальнолюдського виміру і якнайповнішому розкриттю національного.

Книга, соціальна роль, культура, книговидавнича справа, освіта, суспільство

Книга як елемент культури в сучасному світі розвивається стрімкими темпами у зв'язку з удосконаленням системи масових комунікацій. Вона завжди була засобом формування суспільної свідомості, виховання й освіти, збереження і розподілу знань, духовно-культурних цінностей. Останнє десятиліття це гостре питання, його характерна риса — швидкий розвиток телекомунікацій і зростання числа комп'ютерів. Донедавна вважалося, що метою будь-якої програми початкового навчання є набуття навичок читання та письма, однак з розвитком техніки виникає сумнів щодо традиційного поняття грамотності і друкованого слова в умовах конкуренції з новими засобами передачі інформації.

Розвитку книговидавничої справи стосується і проблема загальної й професійної грамотності, одним з важливих показників якої залишається рівень споживання друкованої продукції. Останніми роками спостерігається неухильне зростання цього показника як у розвинутих країнах усіх соціальних систем, так і в країнах, що розвиваються. І це закономірно, адже читання і письмо нерозривно пов'язані з діловодством та управлінням, з усіма сферами суспільного життя; це стосується і авторсько-видавничої діяльності. Книжковій культурі передбачають занепад, але ринок друкованої продукції зберігає свої позиції, незважаючи на суперництво зі ЗМІ [5].

Реформи в галузі освіти орієнтуються в основному на систему безперервної освіти. Демократизація освіти — важливе завдання для реформування суспільного життя в нинішній Україні. Сучасні умови сприяють тому, що ще більше зростатимуть тиск на вищих рівнях освіти і тенденція до стандартизації системи навчання, обумовлена потребою в кваліфікованих фахівцях, аби не відставати від прогресу.

Незважаючи на зміни в суспільному та науковому розвитку, друковане слово завжди посідало особливе місце в системі знань. Книги та журнали і досі залишаються джерелом інформації про новітні досягнення науки й техніки. Однак у книгах результати наукових досягнень відбиваються пізніше, ніж